

ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА У РОКИ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1768—1774 РР.

Збройні сили Війська Запорозького традиційно поділялися на три роди (види) — піхоту, кінноту і артилерію. Починаючи з другої половини XVIII ст., більш вирішальне значення в запорозькій армії відігравала кіннота, що входила під час бойових дій до складу легкої іррегулярної кінноти російської армії. Основною останньої були кінні запорозькі, лівобережні і донські козаки. Навесні 1769 р., за даними Коша, кількість кінних запорозьких козаків становила 6474¹. Очевидно, ця цифра під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. була більш-менш постійною, бо відомо, що рівно через два роки, навесні 1771 р., в головному загоні запорозького війська, що виступив тоді у військовий похід на чолі з кошовим П. Калнишевським, нараховувалось понад 6 тис. кінноти².

Запорозька кавалерія займала значне місце в планах російського командування, оскільки вона за своїми бойовими якостями перевершувала легку турецько-татарську кінноту в боях на добре знайомих запорожцям причорноморських степах. У листі до Катерини II головнокомандуючий другої російської армії П. І. Панін прямо зазначав, що запорозька кавалерія дуже здатна «и в нынешнюю войну на стелные, легкие противу неприятеля, особенные от регулярных действий, употребления»³. Гучну військову славу запорожців і, зокрема, їхньої кінноти засвідчила їй спеціальна царська грамота на ім'я кошового Запорозької Січі від 2 березня 1771 р. В ній наказувалося: «Избрав из среди войска 500 козаков доброконных, знавших положение мест до Перскопу и за Перскоп, — преуготовить их для походу при армии, перепоруча их в команду полковника Колпака*, яко довольно известного, надежного и оную степь гораздо знающего»⁴.

Та все ж найважливішу роль в Запорозькому Війську, за давньою козацькою традицією, мала піхота, хоч різкого розме-

* Подковник Війська Запорозького Олександр Федорович, на прізвисько Колпак. Особливо прославився своїми подвигами під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Родом з Лівобережної України (Гетьманщини). Користувався величезним авторитетом у запорожців. Козаки Шкуринського куреня неодноразово обирали його своїм куринним отаманом.

жування між піхотою і кавалерією в козацтва не було. В піхоту призивалися піші козаки, але з тим же запасом продуктів на 3 місяці і власним озброєнням, що й кіннотники. На весну 1769 р., за даними Коша, кількість запорозької піхоти становили 5773 козаки⁵. Отже, разом з кіннотою і піхотою Запорозьке Військо на початку російсько-турецької війни нараховувало понад 12 тис. козаків, що становило близько 10 відсотків діючої на той час російської регулярної армії.

Загальновідомий той факт, що за своїми бойовими якостями запорозька піхота ще в XVII ст. перевершувала піхоту багатьох країн. Ці якості запорозька піхота багато в чому ще не втратила і в другій половині XVIII ст. Особливо яскраво вони проявилися в роки російсько-турецької війни 1768—1774 рр.

Як і в попередні часи, одним з тактичних прийомів запорозьких козаків при атаці на ворога здебільшого була т. зв. «лава» (тобто розгорнутий стрій в одну шеренгу), що нараховувала декілька сотень чоловік. За першою лавою йшла друга і т. д. В разі вдалої атаки першої лави, друга підкріплювала її ударом у фланг або тил противника. При невдачі друга лави зупиняла наступаючого ворога, даючи можливість і час для відходу першої лави і підготовки її для нової атаки. При атаці піші козаки спочатку вели стрілянину залпами, а потім здебільшого переходили до рукопашного бою. При цьому, поряд з активними наступальними діями, що відзначалися високою маневреністю, запорозькі піхотинці досить часто застосовували й такі засоби бойових дій як засади. Одним з характерних і найпопулярніших видів бойової діяльності Запорозького Війська, зокрема його піхоти, були так зв. «пошуки», тобто боротьба великих диверсійних козацьких партій — загонів (по три і більше тисячі чоловік) в тилу ворога. Під час «пошуків», як правило, від головної партії відокремлювалися дрібні загоны, що здійснювали бокові рейди в місцях розташування турецьких фортець.

Ефективність дій козацької піхоти засвідчив в своєму ордері кошовому отаману від 15 червня 1769 р. генерал П. Румянцев, особливо наголосивши на тому, що запорозька піхота «неприятеля довольно достаточна отогнать и опровергнуть принятое им намерение, имея преимущественное над ним искусство и на воде, паче и на сухом пути»⁶. Як бачимо, видатний російський полководець, який взагалі високо цінував бойові якості запорозького війська, особливо підкреслює його перевагу над ворогом як на суші, так і на воді. Тобто, йшлося про поєднання

запорожцями якостей і піхотинців, і моряків, які діяли в складі запорозького гребного флоту. Річкові і морські експедиції запорозьких козаків-піхотинців зажили в цей час особливо гучної слави. Серед них важливе значення мали дві Дніпровсько-Дунайські бойові експедиції запорозького флоту в 1771—1772 рр. потужність якого на той час становила 19 козацьких «чайок» («дубів») з екіпажем в 1 тис. чоловік⁷. У серпні 1772 р. кошовий отаман П. Калнишевський повідомляв головнокомандуючого другою російською армією В. М. Долгорукова про запеклі бої з ворогом запорозького флоту на чолі з військовим старшиною Третьяком поблизу Очакова і Кінбурна⁸.

На озброєнні кіннотників і піхотинців була традиційна козацька вогнепальна і холодна зброя — мушкети («рушниці»), довгі кріпосні рушниці («чаківниці»), шаблі, списи, стріли (сагайдаки), кинжали, бойові молотки (ножі «келепи»). У 2-й пол. XVIII ст. серед запорозького козацтва великою популярністю користувалися пістолі, які носили за поясом або у шкіряних кобурах. Кулі козаки носили у т. зв. чересі або в лядівниці (лядуниці), порох — у звичайному розі або в порошниці. Незважаючи на широке застосування вогнепальної зброї, запорожці ще досить тривалий час користувалися бойовим луком. Водночас шабля поступово ставала лише почесною лицарською зброєю. Головною зброєю запорозького кіннотника був спис. Останній виготовлявся з тонкої й легкої, але міцної деревини. Спис був три з половиною метри завдовжки, з залізним наконечником на одному кінці та з дірками на ремінну петлю на другому. Цю петлю закладали на ногу, щоб легше було тримати самого списа. Іноді на вістрі списа була ще перекладина, щоб деревина після удару не входила глибоко в пробите тіло ворога.

Запорозька артилерія складалася здебільшого з легких і рухомих дрібнокаліберних гармат — т. зв. фальконет. Поряд з ними використовувалися й більш потужні гармати — армати й мортири. Гармати виготовлялися з заліза і міді. Зберігалися гармати в спеціальному приміщенні — т. зв. цейхгаузі — пушкарні, що знаходилося в розпорядженні військового пушкаря. Останньому була підпорядкована артилерійська команда, що складалася з 87 чоловік (57 канонерів і 29 хурлетів)⁹. Начальником всієї артилерії Запорозького Війська вважався військовий обозний.

Під час військових дій запорожці використовували важкі гармати здебільшого для цілеспрямованого обстрілу ворожих позицій. Після такої, як правило, кількогодичної артилерійської

підготовки запорозьке військо йшло у фронтальну атаку як силами піхоти, так і кінноти. Проте найчастіше запорожці вдавалися до своєї улюбленої тактики, що зводилася до ударів з флангу і з тилу (знову ж таки після потужної артилерійської підготовки) і в разі успіху — до оточення і рогрому противника.

Високу військову майстерність запорозькі козаки демонстрували й під час несення сторожової служби на південних кордонах Російської імперії, де, як відомо, Запорозька Січ відіграла роль воєнного форпосту. Козацькі сторожові пости розташовувалися здебільшого на берегах річок Дніпра, Буга та їхніх приток і діяли протягом усього року. Влітку окрім сухопутних сторожових постів діяв і морський сторожовий пост. Останній займав особливе місце в запорозькій системі сторожової прикордонної служби, оскільки Російська імперія, як відомо, не мала до завоювання Криму свого флоту на Чорному морі. На цьому посту постійно перебував загін запорозьких піхотинців в 1 тис. чол., в розпорядженні якого було 19 бойових човнів («чайок») ¹⁰.

Взимку сторожові загони Запорозького Війська головним чином перебували на так званих «малих форпостах», що знаходилися на найпереднішому краю усієї ланки форпостної служби і складали першу (тобто найнебезпечнішу) лінію охорони кордону. Далі вглиб була розташована вже друга лінія охорони, що складалася з так званих «головних форпостів». Останні комплектувалися здебільшого змішаними командами з усіх іррегулярних військ російської армії.

Отже, наведений матеріал засвідчує досить високий рівень військового-бойового мистецтва запорозького козацького війська. Разом з тим, слід підкреслити, що фактор частого перебування запорозьких загонів в складі тих чи інших підрозділів російської армії значно обмежував українське козацтво щодо вживання ним традиційних форм запорозького військового мистецтва. І особливо відчутно це позначилося на піхоті.

Остання все частіше почала застосовувати бойові порядки російської армії XVII ст., зокрема, колони і каре.

¹ ЦДІА України. — Ф. 229, оп. 1, спр. 247, арк. 5.

² Скальковскій А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Ч. 3. — Одесса, 1846. — С. 94.

³ Центральний державний військово-історичний архів Росії (ЦДВІА Росії). — Ф. ВУА, спр. 1853, арк. 19 зв.

⁴ Скальковскій А. Назв. праця. — Ч. 3. — С. 99.

⁵ ЦДІА України. — Ф. 229, оп. 1, спр. 247, арк. 5.

⁶ Там же. — Ф. 229, оп. 1, спр. 247, арк. 4.

⁷ *Апанович О. М.* Запорозьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст.: Наукові записки Інституту історії. — Т. 5. — К., 1953. — С. 121.

⁸ ЦДІА України. — Ф. 229, оп. 1, спр. 255, арк. 54.

⁹ *Апанович О. М.* Назв. праця. — С. 122.

¹⁰ Там же. — С. 132.